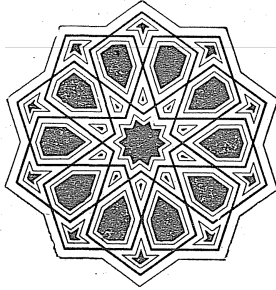

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

IV
1953

x

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 5 3

KELÂMDAN TASAVVUFA

Yazân : Safvet Kemalüddin YETKİN

بسم الله الرحمن الرحيم

Nâm-ı akdes-i ilâhînin besmelesi
قل هو الله احد الله الصمد لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفواً احد
ve feyz-i mukaddes-i namütenahîsinin hamdelesi sözlerimin başlangıcı olsun. Ve
ba'de haza :

Onbeş yaşında iken Divan Edebiyatına merak etmiştim. İlk önce mütalea ey-
lediğim divan, hemşehrim Urfalı şair Nâbî Efendi merhumun divanı idi. Bu divanın:

Bu kârhanede bilmem neyim benim nem var ?

terci'li hakîmane muhammesini dikkatle okuyunca bu mısra'nın felsefî mazmûnu beni
çok düşündürmüş ve Âdem ve Âlem denilen enfûs ve âfâkın şu büyük divan-ı ilâhîsi
mütaleaya sevk etmiş idi; çünkü o zaman ben de merhum Nâbî Efendi gibi şu varlık
kârhanesinde ne olduğumu bilmiyordum. Bu derin düşüncelerle uğraşırken pederim
merhum Abdulkadir Kemalüddin Sıddîki Efendi'den Arab ve Acem edebiyat ders-
lerine başlamıştım: Türk feylesofu merhum İbn-i Sinâ'nın arapça :

ورقاء ذات تعزٍ وتمن

هبطت اليك من المحل الارفع

(ele geçmiyen nazlı güvercin yüksek yerden, 'âlem-i ervahtan sözlülüp sana indi) mat-
laiyle başlıyan Kasîde-i Rûhiyyesini görünce aradığımı bulacağım zannına düş-
müş isem de kasîdenin sonunda :

ثم انطوى فكأنه لم يلمع

فكأنما برق تألق بالحمى

(sanki obada bir şimşek çaktı da sonra birdenbire kaybolup geçince parlamamış gibi
oluverdi) maktaiyle tasvir eylediği gibi o zannım da bir şimşek gibi parlayıp geçmişti.
Daha sonra Mevlâna Celâlü 'd-Dîn-i Rûmî'nin Büyük Divânında:

که چرا غافل از احوال دل خویشتم

روزها فکر من این وهمه شبها سختم

(gündüzler fikrim ve bütün geceler sözüm şudur ki: ben kendi gönlümün ahvalinden
ne için gafilim ?),

بکجا میروم آخرنهایی وطنم

ازکجا آمده ام آمدنم بهر چه بود

(nereden gelmişim, gelişim ne içindir, nereye gideceğim, gidip kalacak yurdumu
bana göstermez misin ?),

باچه بود است مرا روی ازم ساختنم

مانده ام سخت عجب کز چه سبب ساخت مرا

(pek çetin bir hayrette kalmışım ki beni varlık düzeniyle var edenin beni düzüp koş-
maktan meramı nedir ?),

جان که از عالم علویست یقین میدادم رخت خود باز برآم که همان جافکتم
(rûhun âlem-i ulvî'den olduğunu pek âlâ biliyorum, onun için tekrar oraya atılmak istiyorum),

مرغ باغ ملکوتم نهیم از عالم خالک دوسه روزی قفسی ساخته اند از بدیم
(melekût âleminin kuşuyum, ben bu toprak âleminden değilim, bana bedenimden iki üç günlük bir kafes yapmışlardır),

ای خوش آن روز که پرواز کنم تا بردوست بامید سرکویش پرو بالی بزم
(o gün ne hoş bir gün olacaktır ki dosta doğru uçayım da semtinin ümidiyle kanatlarımı çarpmış olayım),

کیست در گوش که میشنود آوازم یا کدامست سخن میکند اندر دهم
(kulakta sesimi işiten kim dir, ya şu ağızımda söz söyleyen hangisidir?),

کیست در دیده که از دیده درون مبیند یا که جانست نگونی که منش پیرهم
(gözlerimde olan kimdir ki gözlerden dışarısını görüyor, ya şu gömleği olduğum can kimdir, söylemiyorsun ki !..),

تا بتحقیق مرا منزل وره ننمای یکدم آرام نگیرم نفسی دم نرم
(sen yeri ve yolu bana hakkıyla göstermeyince ne bir an rahat eder, ne de bir nefes alabilirim),

می وصلم بچشان تا در زندان ابد از سر عریبه مستانه بهم در شکتم
(bana vuslat şarabını tattır ki ebedin zından kapısını mestane gürültülerle altüst edeyim),

من بخود ناعدم اینجا که بخود بازروم آنکه آورد مرا باز برد درو طم
(ben buraya kendiliğimden gelmedim ki yine kendi kendime gideyim, beni buraya kim getirdiyse yine o beni kendi vatanıma götürecektir),

تو مپندار که من شعر بخود میگورم تا که هشیارم و بیدار یکی دم نرم
(sen sanma ki ben kendiliğimden şiir söylüyorum, ben ayık ve uyanık oldukça bir nefes bile alamam),

شمس تبریز اگر روی بمن بنمای والله این قالب مردار بهم در شکتم
(ey Şems-i Tebriz! eğer bana yüz gösterecek olursan Allah hakkı için şu murdar kılıfı kırar geçiririm) sözlerini görüp okuduğumda Nâbî Efendi merhumun istifhamlarına mücmel ve mübhem cevap işaretleri olduğunu anlıyordum. Fakat bunlar, İbn-i Sina'nın imâ eylediği o yüksek yurdu âni olarak parlatıp geçen şimşekleri andırıyor ve açılıp kapanan gözlerimi kamaştırıyordu. Bu kevn ü fesad âlemi meydanından geçen binlerce urefâ, hükema ve fudalâ kafilesinin izlerinden ve eserlerinden varlık ve benlik hakkında göze çarpan işaretleri beni pek derin ve sarsılmaz bir meraka bırakmıştı. Gençlik zamanlarımı Kahire'de tahsil ile geçiriyordum. Ulûm-ı âliye «آلیه» den sonra Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf'tan büyük bir ümid besliyordum. Bunlardan işte anladıklarım :

K E L Â M

Tahsil esnasında ilm-i kelâm'a başlayınca kendimi ve bütün varlık âlemini kelâm kitapları sayfalarından anıyabilmek için çalışıyordum. Uzun kış geceleri fecrin tuluuna kadar bu kitapların mütaleasına daldığımı hatırlıyorum. Bunlar bana evvelâ yetmiş üç fırkadan bahsediyor, ancak tek bir fırkanın ebedî necat ile mümtaz olduğunu isbata çalışıyordu. Halbuki, yetmiş üç fırkadan herhangi birinin iddialarına ve eserlerine bakılırsa ebedî necat ile imtiyaz dâvasında bulunduğunu görüyordum. Esasen dinî akîdelerin şükûk ve şübehata karşı akıl ve mantık bürhanlarıyla ısbatı namına tedvin edilen bu ilmin mütehasısları asırlarına göre dinî ve lâdini şübehat ve i'tirazata cevap verebilmek ilcasıyla birçok bahislere girişmişler ve hedefleri hâricinde cevher ve araz gibi ma'kulâta müteallik mesailin halliyle uğraşmışlar ise de enfûs ve âfâkın mahiyetlerine karşı beşeriyetin fikirlerini kaplıyan karanlıkları tenvir edecek parlak bir neticeye varamamışlardır. Hâfız-i Şirâzî Hazretlerinin şu :

چون ندیدند حقیقت در افسانه زدن جنك هتاد و دولت همه را علنینه

(yetmiş iki milletin birbirleriyle savaşlarını ma'zur gör, bunlar hakikatı göremeyince efsane kapılarını kaldılar) beytiyle tasvir eylediği gibi kelâm vasıtasıyla hakikati arıyanların son varacakları yer efsane bodrumlarıdır. Mütekellim'in mümtaz simalarından Fahrü'd-Dîn-i Râzî bu ilmin kabul ve reddedelediği muhtelif mesail ve mezahib bahislerini devr ve tedkik edenlerin hayret ve nedametten başka hiçbir kazançları olmadığını şu :

و حیرت طرفی بین تلك المعاهد كلها لقد طفت في تلك المعاهد كلها
على ذقنٍ او قارعاً من نادم فلم ار الا واضعاً كف حائرٍ

(o âlemin belli başlı bütün yurtlarını dolaştım, ve o yüksek âlemler arasında gözlerimi dolaştırdım, nihayet hayretle elini çenesine dayayan ve pişmanlıkla parmağını ısırarak kimselerden başkasını görmedim) kütâsıyla ne güzel tasvir etmiş ve nihayet âcz ve hayret içinde kaldığını i'tiraf eylemiştir. Müşarünileyh birgün ağlarken sebebi sorunca bir delil-i aklıye göre otuz senedenberi doğruluğuna hükmeylemediğim bir akîdemün bugün evvelki delili ibtâl eden başka bir delil-i aklînin tahaddüsüyle değiştiğini görünce bu yeni akîdemi de ileride değiştirecek daha başka bir delilin tahaddüs edebilmesinden emin olamadığım için ağlıyorum, demiş olduğunu Muhyi'd-Dîn İbnü'l-Arabî Hazretlerinin kendilerine yazdığı ve meslekine davet eylediği mektubunda hikâye etmektedir. İlm-i kelâm'ın müdevven *Mavâkıf*, *Makasid* ve *Matâlib* gibi kitaplarının ve bunların şerh ve hâşiyelerinin kadîm felsefe münakaşasıyla karışmış oldukları münasebetiyle senelerdenberi merak ettiğim ve aradığım hakikatı bir de felsefede araştırmak istedim.

F E L S E F E

Eski ve yeni felsefeye dair yazılan eserlerden felsefenin mevzûu, tarifi ve gayesi bahisleri tedkik edilirken felsefe mefhumundaki ilmi şümûlün tasniflerinde müsbet ilimlerden ayrılan ve felsefe-i ülâ ve metafizik denilen ana hattını takip edecek olursam taharriyyat sâhasında varlığın inkişafı yollarına varılacağı sanıyordum ve bu sâhada ileriledikçe metafiziğin diğer tecrübî ve müsbet ilim şu'beleriyle alâkadar olduğunu görüyordum ve şu alâkadarlıkla alâkadar oldukça ilm-i kelâm'ın nazariyat ile ısbata çalıştığı ma'nevî hakikatleri müsbet ilimlerin son zamanlarda gözlerle çarpan azîm terakkî ve inkişaflarının husule getirdikleri maddî ve mahsus eserleri te'yid

ediyor, akl ile nakl'in birbirlerine yaklaştıklarını gösteriyordu. Felsefenin geçirdiği devirleri, Şark ve Garb'ın yetiştirdiği dâhilerin sözlerini mütalea neticesinde asrımızda Garbın en büyük feylesofu denmeğe şayan Bergson'un buluşlarından edindiğim kanaata göre tabiiyattan sonra felsefe-i ulâ'da ma'nevîyatı sezmeye başlayan Garb feylesoflarının şümüllü ve derin mutaleat ile erişebildikleri son noktadan Şarkın İslâm feylesoflarının başlamış oldukları anlaşılıyordu. Şark ve Garb feylesoflarının son buluşları kâinatın geçirdiği devirler istikra tarihiyle müteselsilen ilk zuhûr ve harekete doğru nazarı ve tecrübî vasıtalarla takib edilince mahiyeti bir türlü anlaşılamiyan meçhul bir kuvvet üzerinde kaldığı görülmüyor. Şu kadar var ki Şarkın İslâm feylesofları o meçhul kuvvet, aklın idrakinden müteâli ise de edyanın mukaddes kitapları yardımıyla sayıları hesap ve kitaba sığmayan her zerresi başlı başına koça bir âlem olan şu muazzam bulacakların idare eden kuvvetin behemehal şöyle böyle olması icabeder diye kâinatı icad ve her an bağa ve devamına imdad eyliyen kuvvetin mukaddes kitapların Allâh dedikleri Zat-ı akdes olmasına ve bu Zat-ı akdesin hayat, ilim, iradê, kudret, sem', basâr, kelâm ve tekvin sıfatlarıyla ezelen ve ebeden muttasıf bulunmasına kail olmuşlar ve bu sîfât üzerinde pek derin mütalealarda bulunmuşlardır. Eski ve yeni felsefî meslekler edyanın birleştiği esas noktaya temas eyledikten sonra tecrübî ameliyata müstenid bulunan müsbet ilimler, edyanın menkul ve mütevatir harikalarıyla bir türlü anlaşamıyordu. Vıcdanın sükûn ve huzurunu ancak dinî kanaatlarda bulacaklarını düşünen feylesofların akl ile nakli barıştırmak ve birleştirmeye çalıştıkları zamanlara bugün iskolâstik devirleri denilmektedir. Bu devirler hem dinî, hem de felsefî malûmatı devam müddetlerince sektaye uğratmışlardır. İskolâstik devirlerinden sonra ulûm-ı müsbete tecrübî usuller dairesinde ileriledikçe günün birinde varacakları son merhalede elele verecekleri fûnûnı bugünkü terakkileri eserlerinden anlaşılmalıdır. Çünkü, tecrübî usullerin ilerilemesi ile ma'nevî akideler münevver dimağların huzurunda imkân-ı aklî sâhalarına girmeye başlamıştır. Dinî ve felsefî akide ve hükümler kendi yollarında ileriledikçe günün birinde uyusacaklarını gösteren vasıtalar günden güne çoğalmaktadır. Asrımızda fizik ve kimyanın ilerilemesi sayesinde enfûs ve âfâk'ın, lisan-ı dinî ile sünen-i ilâhiyesinin ve lisan-ı felsefî ile kavanîn-i tabiiyesinin anlaşılması üzerine ilel ve esbab-ı maddiyyesine tatbikan icad edilen gayet derin ve ince masnuat, dikkat ve ibretle temaşa edenler için ezeli ve ebedî kudret-i mutlakayı haiz bir kuvvetin varlığına kat'î birer burhan olmaktadır. İtikadiyyunun âlem ve âdem, âfâk ve enfûs'ün zuhûra gelişleri hakkındaki görüşleri ne kadar ma'kul ve mantıkî ise bütün mevcudatın cevahir-i asliyesini teşkil eden elektronların hudûs vehayut ezeliyetlerini ve bunların teselsül ve tekâmül tarihiyle tekvin ve tekevvin faaliyetlerinin ilk hareketlerini araştırıyarak mer'î mevcudatın tabiî kanunlarını ve maddiyyatın maddî esbab ve icabat ile şe'niyyetlerindeki tahavvülâtı keşfeden tabiiyyunun bu tertip çerçevesinde buluşları da pek doğru ve müsbettir. İtikadiyyun ile tabiiyyunun yorulmak bilmiyen ikdam ve ihtimam ile ele geçirdikleri neticeler beşeriyet namına pek yüksek şan ve şereflerdir. Fakat, en büyük şan ve şerefın hangi taifeye daha ziyade yaraşacağı her türlü itiyadî hastalıklardan muarra ve münevver bir dimağ ile düşünülürse itikadiyyunun lehine hükmedilir. Tabiat kanunlarının istikşafı uğrunda sarfedilen o azîm cehd ve faaliyetler zaman ve mekân mefhumlarıyla elektronların hudûs ve ezeliyetleri, yahut sübut ve zuhûr-i hilkatleri hakkında da kullanılmış olsaydı bugün beşeriyetin mümtaz ve münevver şahsiyetlerinden teşekkül eden her iki taifenin daimî bir sulh ve müsaletmele birleştikleri görülmüş olurdu. Mütefenninlerin birçok işlerde kullandıkları halde mahiyetini bir türlü anlıyamadıkları elektrik kuvvetinin son harikalarından

radio vasıtasıyla binlerce kilometre mesafelerden sadaların işitilmesi gibi fennî ve maddî eserler birçok ma'nevî hakikatları her türlü tereddüdleri izale edecek surette imkân ve teslim namına kabul ettirmektedir. Ezcümle, Cenab-ı Risaletpenah aleyh-is-selâm Efendimizin ikinci halifeleri Umar İbnü'l-Hattâb radiya'llâu taâlâ anı bir Cuma günü minberde iken hutbe arasında «يا سارية الجبل يا سارية الجبل!» yani: "Sâriye! dağa, Sâriye! dağa!" diye nida ettiği görülmüş ve namazdan sonra bu nidanın esbabı istiknâh ve istifsar edilince "İran'ın Nehavend şehri civarında sahabeden Sâriye'nin kumandasındaki mücahidlerin harbe tutuşacaklarını görtüyordum. Oradaki dağa istinad edecek olurlarsa sevkulceş ve fenn-i harb icabıyla muvaffakiyetleri te'min edilmiş olacağından dağın nazarı dikkate alınması için seslendim" demiştir. Aynı zamanda Sâriye'nin de bu sesi işittiği ve mucibince hareketle harbî kazandığı İslâm tarihlerinde müsbettir. Medîne-i Münevvere ile Nehavend şehrinin olması kırk günlük bir mesafedir. Bu mesafeden bir sadanın işitilmesi bir materyalist nazarında üstürevî bir menkabe hurafesidir. Fakat, bu hârikanın emsalini bugün fen bize maddeten gösteriyor. Mahiyetini bir türlü anhyamadıkları elektrik kuvvetiyle mücehhez müte-kabil levhalardan hava vasıtasıyla binlerce kilometre mesafelerden birçok musiki ahenklerini hergün işitiyoruz. Elektriğin mahiyetini anhyamadığımız halde şahidi olduğumuz hârikavî eserlerine kıyasen gene bir türlü mahiyetini anhyamadığımız rûh kuvvetiyle aynı keyfiyetin, yani: uzak mesafelerden iki rûhun mütekabilen karşı-laşmalarıyla bir sadanın işittirilmesiyle işitilmesi neden mümkün olmasın? Fârûk-ı mükerrrem Umar İbnü'l-Hattâb Hazretleri bugün bütün ilim ve irfân erbabına mü-sellem olduğu üzere yaratılışı itibariyle müstesna şahsiyetlerdendir. Tarihin sıhhat ve emniyetle sıgortalı sahifelerinde birçok istisnâî eserleri menkul ve muharrerdir.

Şahısdaki istisnaiyet ise rûhündaki kudsiyet-i mümtazesine müstenid bir keyfiyettir. Rûhun mahiyeti meçhul ise de mevcudiyeti son metafizik felsefî tedkikat ile elektrik kuvveti gibi eserleriyle anlaşılmaktadır. İşte felsefe kitaplarının mütalesinde aklı selimi rehber edindiğim için çocuklağımdan beri beslediğim gaibane dinî akidele-rimin sıhhatını böyle gözle görülen fennin maddî eserleri takviye ediyordu. Asr-ı ahîr hârikalarından radyo gibi röntgen şüalarını da birer misal olarak gösterebilirim. Yene o meçhul elektrik şüalarının genişlettiği mesamatta geçen bâsıra hattının cismîn içine nüfuzu vasıtasıyla görülen ve daha evvelce görülmesine imkân verilmeyen mer-iyyata nazaran dinî vâkıualarda tesbit edildiği üzere herhangi mukaddes bir şahsiyetin yine o mahiyeti meçhul rûh menbalarından fışkıran ve göz bebeklerinden çıkan şüalar cismîn mesamatından geçerek içini ve arkasını neden görebilmesin? Tasavvuf kitaplarında müdellemen isbat ve izah edildiği üzere teceddüd-i emsâl me's'le-i mü-himmesini de bugün sinema perdelerinde görülen filmlerin müteharrik suretleri tan-zir etmektedir. Perdede görülen hareketler fotograf makinesiyle muhtelif parça parça hareketlerin ve şekillerin gayet sür'atle alınarak filmlerin perdeye aksettirildiği zaman aslındaki sür'at dolayısıyla hareketlerin birbirini takiben ve muttasılan görünmesi esasına mensupdur. Tasavvuf: «بل هم في لبس من خلق جديد» âyet-i kerimesinin işaretiyle kâinatın her an teceddüd etmekte ve suret-i zâhirede teceddüdün hissedilmemesi son derece sür'atından ileri gelmekte olduğuna kâildir. Sinema perdesi bu keyfiyeti bugün bize fi'len göstermektedir. Fennî hârikalar her ne kadar böylece dinî akidelerimin bürhanlarını arttırmıyorlarsa da gaibane olarak ilm-ül-yakın kabul ettiğim hakikat-lerin ayn-ül-yakın inkişafı yolunda başkaca bir te'sir gösteremiyorlardı. Felsefe-i ülä ise en sonunda meçhul bir kuvvete dayanıp kalyordu. Felsefedeki tettebbu'larım ilm-i kelâm'da olduğu gibi beni doluşturıp yine evvelki yerime getirmiş idi. Ben bu

kitaplarla uğraşmazdan evvel zaten gaibane bir itikad besliyordum. Allah'ın varlığını ve birliğini ve mahiyeti aklın idrakinden müteali olup ancak sıfatıyla ulûhiyyetin bir dereceye kadar anlaşılacağını biliyordum. Allah'ın mahiyetini anlıyamadığım gibi kendi mahiyetimi ve kendi varlığımın da ne olduğunu bilmiyordum. Hiç olmazsa kendi kendimi anlamak mümkün olabileceği mülâhazasında idim. Kelâm ve felsefe-den vâkıa evvelce bilmediklerimi öğrenmiştim, lâkin bilmediğim ve bilmeğe çalıştığım varlığın mahiyetine dair bu ilimlerden bir türlü istifade edemedim. İstifade şöyle dursun eğer akl-i selimi rehber edinmese idim belki de muhtelif mezhebler ve meslekler arasında büsbütün yolumu şaşırır ve ebedî karanlıklar içinde kalırdım. İlm-i kelâm'ın mukaddimelerinde «حقائق الاشياء ثابتة خلافاً للو فسطائيه» (yani: esyanın hakikatleri sabittir, sofestaiye. taifesinin dedikleri gibi değildir) deniliyordu. Felsefe ile uğraşırken bunları da tedkik etmiştim. Bunlar milâddan beşyüz sene evvel kadim Yunanistan'da bir felsefe, daha doğrusu safsata erbabı idiler. Her şeyin hakikatini inkâr ile bütün mevcudat ve meşhudatın hayalden ibaret olduğuna ve hiçbir hakikatın vücudu olmadığını zahib olmuşlardı. İlm-i kelâm ulemasından bazılarının zehabına göre ehl-i tasavvufun da aynı fikir ve mütealeada bulunduklarını görüyordum. Zaten başvurmadığım tasavvuf kalmış idi. Kelâm ve felsefe beni dönüp dolastırıp eski yerime getirince artık son ümidim tasavvufta idi.

TASAVVUF

Tasavvufa başlamazdan evvel bu mesleğin leh ve aleyhinde birçok sözler görmüş ve dinlemiştim. Aleyhindeki sözlerin hulâsası felsefe meslekleri arasında "Vücudiyye" denilen bir meslektan alındığı ve Vahdet-i vücudun, Vucudiyye mezhebi nazariyatı üzerine tedvin edildiği itirazlarından ibarettir. Ben vücudun, yani varlığın ne olabileceğini anlamak sevdasında idim. Evvelâ bu felsefî mesleki tedkik etmiştim. Bunun bâtul ve çürük bir meslek olduğunu anlamıştım. Bu meslek esasen Hindistan'da Berahime ve Budilerce dinî bir mezheb iken oradan Yunanistan'a geçmiş ve felsefî bir meslek olmuştur. Milâddan altıyüz sene evvel dünyaya gelen Ksenofon'dan başlayarak son asırlarda Spinoza, Hegel ve Fichte taraflarından tervicine çalışılmıştır. Vahdet-i vücud meselesine bazı cihetlerce nazarı olarak müşâbetleri andıracak noktalar bulunabilir, meselâ, Hind'in vesenî mezhebinde "âlemde her ne varsa bunlarda ibadete lâyık olmıyan hiçbir şey yoktur" akidesiyle tasavvufun «الله نور السموات والارض» âyet-i kerîmesine nazaran yerde, gökte her şey tecelliyat-ı ilâhiyyenin mazharı olduğuna dair görüşü benzer gibi görünürse de biraz tedkik edilince pek yabancı kahrılar. Spinoza'ya göre tabiatı yalnız bir cevher olduğu ve bu cevher imtidat ve fikir olarak iki türlü tagayyür ibraz ettiği sözleri de tasavvuf hakkında söylenen sözlerle uzaktan uzağa benzer gibi görünürlerse de imtidat ve fikir mefhumları ta'mik edilince külliyyen mugayir olduğu görülür. Ezcümle, vücudiye mesleğin bir fikir mahsulü ve Vahdet-i vücud ise dinî bir akidedir. Fakat, vücudiye mesleğinin daha evvel Hindistan'da Berahime ve Budilerce dinî bir mahiyette olduğu hatıra gelirse de semavî edyanın tarihleri ve geçirmiş oldukları safhaları hakkında dürtüst bir muhakeme neticesinde bu iştibaha da mahal kalmaz.

DİNLERİN KARIŞIKLIKLARI

Ne kadar semavî din varsa asıllarında hep birdir. Âyinler, dinî akîdeler hâricinde ibadetlerin şekillerinden ibarettir. Bunlar da tekâmül kanununa göre asırlarca ve milletlerce dinî ahlâk ve ahvalin tesiriyle ıstıfaya tabi olarak Dîn-i Muhammedî'nin zuhûriyle derece-i kemali bulmuştur. Dinî akîdeler her türlü tahavvül ve tebeddül-den münezze olan hakikatlara bağlıdır. Beşeriyet âleminde ilk Dîn-i Âdemî ve son Dîn-i Muhammedî arasında geçen bütün semavî dinler, akîdeler hususunda müsellesen birbirlerinin aydındır. Bunların gayesi âlemi yaratan Allâh'ın varlığı ve birliği i'tikadiyle insanları «لا اله الا الله» kelime-i tayyibesinin nurları içinde toplamaktır. Bu kelime-i tayyibenin doğruluğuna inanan kimsenin bu kelime-i tayyibeye davet eden zatın da doğruluğuna inanması lâzımgelir, şu halde :

آدم صنى الله	«لا اله الا الله»
نوح نجى الله	«لا اله الا الله»
ابراهيم خليل الله	«لا اله الا الله»
موسى كلم الله	«لا اله الا الله»
عيسى روح الله	«لا اله الا الله»
محمد رسول الله	«لا اله الا الله»

sallallâhu ve sellem aleyhi ve aleyhim ve alâ-âlihîm ecamaîn” diyerek evvelâ Allâh'ın varlığına ve birliğine iman etmek, sonra da her devirde Allâh'ın varlığına ve birliğine davet eden peygamberlerin peygamberliklerine iman etmek de zarurîdir. Kâinatın tekevvünat-ı tabiiyyesi neticesinde bütün mahlûkatın mükerrerem ve müstesnası ve beşerî mahiyetin ilk mümessili olan zata “Âdem aleyhi 's-selâm” denilir. Mahiyetimiz ilk tezahürüyle bugüne kadar kaç yüzbin seneler geçtiği ve kûrûn-ı ûlâda beşeriyetin neler görmüş ve geçirmiş olduğu ve ne kadar milletler gelip gittiği ma'lûmumuz değildir. Semavî kitaplar içinde beşeriyetin tekâmülü ve nizam-ı içtimâinin teessüsüyle diğerlerine nisbetle kısa bir zamanda bir noktası bile tahrif ve tagayyüre uğramaksızın aynen ilk şekilde milyarlarca insanlar arasında devren zamanımıza kadar gelen Kur'ân-ı azîmü 'ş-şân'a ukul-i selîmenin i'tîmad etmesi yine ukul-i selîmenin icâbidir. Bu i'tîmad sayesinde semavî ve mukaddes kitapların kadîm naslarını da anlamış oluyoruz. Çünkü, Kur'ân-ı kerîm, daha evvel peygamberan-ı izâma vahyedilen suhulların ve kitapların münderecatını ihtiva eylediğini müteaddid surelerde haber veriyor «ان هذا لى الصحف الاولى صحف ابراهيم وموسى صدق الله العظيم» kâinat beşeriyetin zuhûrundan beri yüzlerce sene fâsılalarla 'bir devirden diğer devre intikal eden ve aslındaki sıhhat ve hakikatların birçok hurâfât ile karıştığı anlaşılan herhangi bir dinin tecdîdi lüzumu üzerinde her devrin sonunda gönderilen peygamberlerin tebliğ eyledikleri mukaddes suhuf ve kitapların ve her ümmetin havassı arasında taatî edilen esrar-ı diniyyenin ba'zan milletlerin inkıraziyle nam ve nişanları kalmamış ve bâzan zuhûr eden ihtilâfât ve münâzaât yüzünden kasden vuku bulan tahrifât ile birbirine karışan mezheblerle meslekler arasında az çok müşâbehetler ve şübheler vukua gelmiştir. Mesalik ve mezahib arasındaki bu müşâbehetlerle şübheler, birçok sathî görüşleri şaşırttığı için bilhassa Devr-i Muhammedî'de tedvin edilen Vahdet-i vücud gibi bir mes'ele-i mühimmenin bin veyahut beşbin sene evvel gelip geçen bazı bâtil mezheplerin nazariyelerinden alınmış ol-

duğuna dair sözlerin söylenmesine sebep olmuş ve şu suretle bu mezhebin kadim Yunan felsefesinden ve daha akdem Hindistan'ın Berahime ve Budilerin saçmalarından alınmış olduğu zannını tevlid eylemiştir. Halbuki bu hakikatın böyle dolaşık yollardan gelerek Devr-i Muhammedî'de müdevven tasavvuf kitaplarına karıştığına hükmetmek hiç de doğru değildir. Bazı cihetlerdeki sûrî müşâbehetlere gelince Hâtemü'n-nebiyyin aleyhi's-selâm Efendimizi tebliğ buyurdıkları din-i İslâm ile ilk peygamberimiz Âdem Safiyyul'lâh aleyhi's-selâm'ın dini, Kur'an-ı kerîm'in « ان الدين »

« ان الدين عند الله الاسلام » âyet-i kerîmesiyle haber verdiğine göre birbirinin aynıdır. Şu vecihle bütün peygamberlerin dinleri din-i İslâmdır. Halis dinlerin aynı din oldukları nazar-ı dikkata alınınca herhangi bir din-i haliste bulunan maneviyyat ve esrar-ı diniyenin diğerinde de bulunmuş olduğu zarurîdir. İlk peygamberimiz Âdem aleyhis-selâm'ın ve ümmet-i icabetinin havass-ı dinin iç yüzündeki Vahdet-i vucud'un esrar ve envarına muttali bulunmuş oldukları akl-ı selim ile tecmmül edilirse bunlardan ve bunları takibeden tâbiî tabakalarından teraşşuh eden bazı maneviyyatın Hindistan veyahut Yunanistan'da tahaddüs eden mezahib ve mesalike karışmış olduğuna hüküm ile bazı cihetlerdeki benzeyişleri böylece halletmek daha doğru ve daha ma'kul ve mantıkî değil midir? Çünkü, Din-i Muhammedî devrinde tedvin edilen Vahdet-i vucud kitaplarında görüldüğü üzere dinin iç yüzünü teşkil eden maneviyyat ve mükâşefatın usul ve fîrûbı baştan başa Kur'an-ı kerîm'in âyât-ı kerîmesiyle Hazret-i Muhammed aleyhi's-selâm'ın ahâdis-i şerîfesinden müktebestir. On dört asır evvel Cezîretü'l-Arab'ın devr-i câhiliyyet namıyla bütün tarihlerin şahadet eyledikleri gayet koyu bir cehalet sâhasında doğup yetişen ve hiçbir mektep ve mesdrese görmiyen, Din-i İslâm'ın son peygamberi Muhammed aleyhi's-selâm'ın ne Hindistan'ın berahime-siyle, ne de Yunanistan'ın Vucudiyesiyle aslâ ve kat'â zerre kadar bir münasebeti tasavvuruna imkân yoktur ki ayât ve ahâdisin sarahat ve işaretleri oralardan alınmış olabilsin! Şu burhan-ı mantıkî Vahdet-i vucud ile Vucudiyé meslekinin dolaşık ve karışık bazı benzeyişlerini Âdem, Nuh ve İbrahim aleyhi's-selâm gibi Din-i İslâm'ın ilk peygamberlerinin ve havâss-ı ümmetlerinin sözlerinden teraşşuh ederek ve uzun asırların fetret ve cehalet devreleri fâsılalarında türeyen muhtelif edyan ve mezahib-i bâtıla ve mesalik-i zaifeye karışmış olmasındaki çapraşıklığı halletmek için kâfidir. Şu risalede Din-i İslâm denildiği zaman Âdem'den Hâtem'e kadar teselsül eden sırat-ı müstakîmin kasedildiği unutulmasın. Bu hikmet-i diniyye yine Kru'an-ı kerîm'in irşadiyle görülmektedir. Bu kitab-ı makaddeste « ان الدين عند الله الاسلام » buyuru-

luyor ve bütün peygamberlerle dinleri ve kendilerine vahy edilen mukaddes suhurlarla kitapları tasdik ediyor. Tasavvufun, Vucudiyye felsefesinden alınmadığını ve belki ilk peygamberimizdenberi Din-i İslâm'ın iç yüzüne taallûk eden ilhamat-ı âli-yeden istirak edilerek Vucudiyye felsefesine karıştığını ve « ان القرآن ظهراً وبطناً الى سبعة ابطن » hadîs-i şerîfi muvcebiyle tasavvufun Devr-i Muhammedî'de doğrudan doğruya Kur'an-ı kerîmden alınmış olduğunu îkan ve itminan ile anlayınca artık bu ilmin tahsiline çalışmak ve bu kaynaktan içilecek Âb-ı hayat ile endişe hararetlerini teskin etmek icabediordu. Evvelâ bu ilmi tahsil edebileceğimi araştırdım. Karşımda iki yol vardı. Biri, zevk ve mükâşefe yoluyla anlamak, diğeri de tasavvufun müdevven kitaplarını ilmen ahyabilmek şartıyla mütalea etmek idi. Her iki yolu birbirinden daha çetin buldum. Birinci tarîkin çetinliği ehline ma'lûm olduğu üzere terk ve tecridin ameliyyât-ı şâkkasına mütevakkıf bulunması idi. İkinci tarîkin müşkilâtı da bir üstad-ı kâmilin ifade ve izahatından mahrum olarak mücerred kendi kendine tasavvuf kitaplarının mütaleasiyle doğru yoldan sapmak tehlikeleridir. Ehl-i tasavvufun geçiren

bazı kimselerin hodbehod tasavvuf kitapları mütealesından dalâlete düştükleri ve ulemâ-yı rûsumun urefâ-yı süfiyyeden birçok aâzım-ı ümmet aleyhlerinde i'tirazârât ve ittihâmâtta bulunmalarına sebep oldukları çok kerre görülmüştür. Maahaza mütealea esnasında görülecek müşkilâtı ehil ve erbabından halledinceye kadar tehlikeli noktalarda durup dinlenmek şartıyla ikinci tariki daha ehven gördüm. Hicretin 1286 senesinde İstanbul'da vefat eden büyük kardeşim Mehmed Muhyiddin Mahvî Efendi merhumun Vahdet-i vücud'un esasatına dair yazmış olduğu *Muktebesât-ı Mahviyye-i Sâti'a* namındaki eseriyle 1315 senesinde Urfa'da irtihâl eyliyen pederim Abdülkadir Kemâlüddîn Siddikî Efendi merhumun *Mir'âtü's-sulhâ ft-beyânî Vahdeti'l-Vücûd* namıyla tevsim eylediği risalesini takib ederken istihsad eyledikleri nakillerin işaretleriyle Devr-i Muhammedî'de Vahdet-i vücud'u ilk önce tedvin ve tafsil eyliyen Hâtem-i Velâyet-i Muhammediyye ârifün bi-'llâh Muhyî'd-Dîn İbnü'l-Akrabîyyi Hâtemî Hazretlerinin kütübhânc-i kemalâtına müracaatle *Futûhât-ı Mekkiyye*'sinin mütealeasına başladım.

FUTÜHÂT-I MEKKİYYE

Esrâr-ı Kur'âniyye, rumûz ve işârât-ı nebeviyyeyi izah eyliyen böyle bir mecelele-i celîle-i ma'neviyye Muhyî'd-Dîn İbnü'l-Arabî Hazretlerinin zamanlarına kadar yazılmadığı gibi kendilerinden sonra da yazılmamış ve yazılamıyacaktır. Vahdet-i vücud hakkındaki âyât-ı kerîme ve ahâdis-i şerife'nin rumûz ve işaratının izâhâtı Asr-ı Saâdet'ten itibaren beşinci asra kadar havâss-ı ümmet arasında sadran-an-sadrın şifâhen tedavil etmekte iken *Futûhât-ı Mekkiyye* gibi beşyüz atılmış mufassal babı hâvi muazzam bir kitap ile tahrir ve tedvin esbabına gelince risalet-i mukaddese-i Muhammediyye ile tekemmülât ve kemalâtın son mertebeye-i âliyesinde tecellî eden Dîn-i İslâm'ın iki esas-ı metnini Kur'an-ı Kerim ile ahâdis-i sahiha-i nebeviyye ve bu iki esas-ı metne istinaden cereyana başlayan ve hey'et-i ictimaiyye-i İslâmiyyenin nizam ve intizamını temin edecek olan kavâid-i hukukiyye ve ahkâm-ı şer'iyye Asr-ı Saadet'te tedvin edilmemiş idi. Âyât-ı Kur'âniyyenin mesâhif-i şerifede cem ve tesbîti Ebû Bekr-i Siddîk ve Usmân-i Zinnûreyn radiya'llâhu taâlâ anhuma hilâfetleri zamanına müsâdiftir. Daha sonra ashab-ı güzîn radiya'llâhu taâlâ anhum acınâ'n aralarında mahfuz ve mervî bulunan ahâdis-i nebeviyyenin zabt ve tahririne başlanmıştır. Sultan-ul-muhaddisin İmâm-ı Buhârî rahmetu'llâhi aleyh Hazretlerinin Kur'an-ı Kerim'den sonra en doğru bir kitap olan *Sahih-i Buhârî*'sinde mervî olduğu üzere ecile-i sahâbeden Ebû Hüreyre radiya'llâhu taâlâ anh Hazretleri «نفظ من رسول الله وعائين من العلم فاما احدهما فيثبته واما الآخر فليزبنته لقطع مني هذا البعوم»

(yani: Cenâb-ı Risâletpenâh aleyhi salevâtü 'l-ilâh Efendimizden iki kab ilim hıfzettim, bunlardan birini size dağıttım ama öbürünü dağıtacak olsam benim şu boğazım kesilir) meâlindeki sözlerinin ihtiva eylediği havâss-ı ümmete hâss olan ulûm-ı bâtına urefâ-yi ümmetin sadrîlarından ehil ve erbabına intikal etmekte iken bunların mebnâlarını muhâfaza eden ulûm-ı zâhireyi muhafaza etmek vezaifi evveliyyesiyle Kur'an-ı Kerim'in tefsîrin ve ahâdis-i şerifenin zabt ve rivayetlerini ve bunlardan istinbat edilecek ahkâmın dirayetlerini temin edecek Usûl-i fıkıh ve Usûl-i hadis m'sillü Ulûm-i dîniyyenin vaz ve tedviniyle işğal edilmiş ve pek zarûrî olan ulûm-ı zâhirenin tahrir ve tasnifi müfessirler, muhaddisler ve müctehidler taraflarından itmam edildiği sıralarda tasavvufun ihâta eylediği ulûm-ı esrar ve envarın tahrir ve tedvini zamanları gelmiş ve bu vazife-i mühimme Hâtem-i Velâyet-i Muhammediyye Muhyî'd-Dîn İbnü'l-Arabî Hazretlerine

tevaccüh etmiştir. Bu kitab-ı celîli Beyt-i muazzamda telif buyurdıkları ve bu fütûhât ve fuyûzât-ı azîmeye ilhâmât-ı rabbaniyye ile nail oldukları için *Fütûhât-ı Mekkiyye* namını vermiştir. Bu kitab-ı celîli anlıyarak mütalea eden aâzım-ı ümmetten birçok zevat üçyüz altmış bin ilmi ihtiva eylediğine işaret eylemişlerdir. Bununla beraber bu kitabın bütün muhteviyat ve münderecatı Kur'an-ı azîm-üş-şân'ın ancak bir noktası mesâbesinde olduğunu *Fütûhât*'ında beyan ediyor. Üçyüz altmış bin ilimden bahden böyle bir mecele-i maneviyye Kur'an-ı azîm-üş-şân'dan bir nokta mesâbesinde olursa Allâhu taâlâ celle ve alâ Hazretlerinin ezeliyyet ve ebediyyeti nâmütenâhî olduğu gibi sîfât-ı mukaddese-i rabbâniyyesinden kelâm-ı ilâhînin iç yüzündeki rumûz ve esrâr-ı lâhûtîyenin de nâmütenâhî olduğu basretle teemmül edilince *Fütûhât-ı Mekkiyye* gibi binlerce kitap yazılsa Kur'an-ı Kerîme nisbetle ancak yine bir nokta mesâbesinde olacaktır *رَبِّي لِنَفْسِ الْبَحْرِ أَنْ تَنْفَدَ* « قل لو كان البحر مداداً لكلمات ربِّي لَنَفَدَ الْبَحْرُ » *كلما ربي ولو جئنا بمثله مدداً* » sadaka 'llâhu 'l-azîm.

Bu kitab-ı kerîmin varlığı taallûk eden mebhaslerini sağa sola sapmaksızın kıldan ince ve kılgıtan keskin sırât-ı müstakîmi üzerinde takib ederken Kur'an-ı azîm-üş-şânın ve ahlâk-ı nebeviyyesi baştan başa Kur'an-ı Kerîm olan Cenâb-ı Risâlet-penah aleyhi salevâtü 'l-ilâh Efendimizin cevâmî-ül-kelim ahâdis-i şerîfesinin nasıl birer bahr-i bîpâyân olduklarını basar u basiretimle gördüğümünden dolayı lem-yezel ve lâ-yezâl taâlâ an-ış-şebîhi ve 'l-misâl Hazretlerine lâyük olabilecek hamd ü senânın bir zerresinin milyonda bir cüzünü bile ifâ etmekten âciz olduğumu kalben ve lisânen ve kalemen i'tirâf eder ve Muhyi 'd-Dîn İbnü 'l-Arabî hazretlerinin delâletleriyle varlık deryâsından tereşşüh eyliyen bazı hakikat serpintilerini tahiren şu ufak risalemi din kardeşlerime ithâf eylerim.

Evvel emirde Muhyi 'd-Dîn İbnü 'l-Arabî Hazretlerinin urefâ-yı ümmet arasında mazbût olan terceme-i hâl-i ârifânelerini telhîs etmekle iktîfa etmekte olduğum malûmatın daha ziyade inkişaf edeceği ümidindeyim.

Muhyi 'd-Dîn Muhammed b. Muhammed b. Alî at-Tâî el-Hâtemî, Avrupa'nın bugünkü terakkiyyat-ı azîme-i ilmiyye ve fenniyyesinin medyun olduğu Endülüs kıt'asının Mersiye kasabasında hicret-i nebeviyyenin beşyüz altmışıncı senesi Ramazân-ı şerîfinin on yedinci pazarertesî gecesi dünyaya gelmiştir. Sahâ ve keremi vak'a-nivîslerin ve müverrihlerin dillerinde destan olan Tayy kabîlesinin rüesasından olan Hâtemî Tâî'nin sülâlesindendir. Terceme-i hâminden bahseden müverrihler, kendisinin Mersiye ve İşbiliyyede meşâhîr-i ulemadan müdevven ulûm-i zâhireyi tahsil eyledikten sonra beşyüz doksan yedi tarihlerinde otuz yedi yaşında iken Endülüs'ün Becâye şehrine geçerek memleketin Ebû Abdi 'llâhî 'l-Arabî gibi fudalâsiyle görüş-tüğünden ve orada pek mühim bir rüya gördüğünden bahsediyorlar. Gökteki bütün yıldızları ve müteakıben bütün harfleri birer bierer münâkeha eylediğini görüyor. Becâye şehrinde rûhâniyyât ile ülfeti ve rüyâ tabîrinde meharef ve isabetiyle maruf bir zattan böyle bir rüyanın ne olabileceğini, kendisini, yani rüyayı göreni bildirmemek üzere bilvâsta sual ettiriyor. Muabbire nakledilince, bu rüya pek mühim bir rüya ve nihayetsiz bir deryadır. Bu rüya sahibi kendi zamanında hiçbir kimseye nasîb olmıyan ulûm-ı ulviyye ve esrar-ı ilâhiyyeye vâkıf olacaktı, diyerek ehemmiyet ve azametini anlattıktan sonra bu rüya sahibi, olsa olsa şehrimize yeni gelmiş olan o Endülüsli genç olmalıdır, demiştir. Bu tabîrin sıhhat ve hakîkatı mazhar olduğu ilhâmât-ı rabbaniyye ve mükâşefât-ı rûhâniyye ile anlaşılmaktadır. Asrının ilm ü irfan sâhalarında en büyük üstadlarından ulûm-ı zâhireyi bitirdikten sonra ulûm-ı ledün-ıniyyeye nâil olduğu muâsırlarından Avrupalılarca yanlış olarak Averroes denmekle

meşhur olan ve Avrupa'ya intikal eden âsâr-ı ilmiyyesiyle Garbın fikren inkılâb ve inkişafını temin cıyılan, İslâmın en büyük feylesoflarından olan Kâzî İbnü Rüşd'ün şahâdetiyle sabittir. Muhyi'd-Dîn İbnü'l-Arabî Kurtuba şehrinde kendileriyle görüşerek mesâil-i âliyye üzerinde vukubulan musâhabe neticesinde İbnü Rüşd « الحمد لله الذى انا فى زمان رأيت فيه من آتاه الله رحمة من عنده وعلمه من لدنه علما » (yani: hamdolsun öyle bir zamanda bulunuyorum ki Hak taâlanın rahmet-i ilâhiyyesiyle ilm-i ledünnisine mazhar' eylediği bir zatı görmüş oldum) demiştir. İşbiliyye şehrinde beşyüz doksan sekiz senesine kadar kaldıktan sonra Şarka geçerek bir müddet Hicaz'da ikametle Bağdad ve Musulda, Konya, Sivas ve Malatya gibi Anadolu memleketlerinde ve Şam kıt'asında aâzım-ı sûfiyyeden ve ekâbir-i ilmiyyeden Şihâbü'd-Dîn-i Sühreverdî, Hâfız-i Selefi, İbnü Asâkir ve ve Ebu'l-Ferec-i Cevzî gibi asrının pek çok zevatiyle görüşmüştür. Ulûm-ı ledünniyyeye mazhariyyeti Kâzî İbnü Rüşd gibi *Avârifü'l-Maârif* sâhibi Şihâbü'd-Dîn-i Sühreverdî'nin de daha başka bir tarz-ı ma'nevîde şahadetiyle sabittir. Bağdad'a geldiği zaman Şihâbü'd-Dîn-i Sühreverdî ile henüz mülâkat ve muârefeleri olmadan evvel yolda birbirlerine tesâdüf etmişlerdi. Yekdiğerini görünce hiçbir söz söyleyerek bir müddet yüz yüze bakmışlar ve sonra ayrılmışlardır. Şihâbü'd-Dîn-i Sühreverdî'den Muhyi'd-Dîn İbnü'l-Arabî'yi nasıl buldunuz diye sorulunca « هو بحر الخفايا » (yani: o, hakikatların deryasıdır) demiş ve Muhyi'd-Dîn İbnü'l-Arabî'den Sühreverdî'nin nasıl olduğu sorulunca « رجل ملئ من قرنه الى قدمه من السنة النبوية » (yani: tepesinden tırnağına kadar sünnet-i nebeviyye'den dolu bir adamdır) diye cevap vermiştir. Ulûm-ı ledünniyyeye mazhariyyeti ayrıca ilm-i ledünniyye ait bir âyet-i kerîminin işaret-i vâkıasiyle de anlaşılmaktadır. Kur'an-ı Kerîme yazmış olduğu Tefsir-i Kebir'inde ilm-i ledünniyyi nassan isbat eden Süre-i Kehf'in « وآتيناه من لدنا علما » âyet-i kerîmesine kadar yazmış ve tefsiri bu âyet-i kerîminin nâmütenâhî bahr-i muhîti içinde kalmıştır. Tahrîr ve te'lîf eylediği *Fütûhât-ı Mekkiyye*, *Fütûhât-ı Medeniyye*, *Meşâhidü'l-esrârî'l-kudsîyye ve metâliu'l-envarî'l-ilâhiyye*, *et-Tenezzülâtü'l-Mavsiyye*, *Kitâbu'l-isrâ ile-l-makamî'l-esrâ*, *Kitâbu Anka-i Muğrib fi-sıfati Hâtemi'l-evliyâ'i ve Şamsi'l-Mağrib*, *el-Cem'u va't-Tafsil fi-hakâyiki't-Tenzil...* gibi âsâr-ı kalemiyyesi hep ulûm-ı ledünniyye neticeleridir. *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin üçyüz kırk sekizinci, üçyüz altmış altıncı ve üçyüz yetmiş üçüncü bablarında bütün müellefat-ı celîlesi düşünce ve fikir mahsulleri olmayıp belki kalb-i şerîfine vârid olan ilhâmât-ı rabbâniyye eserleri olduğunu tasrih etmektedir. Eimme-i hadîsin uzamâsından Hâfız Osmân-i Zehebî i'tirâzât-ı şedîdesiyle sûfiyye aleyhinde bulunduğu halde Muhyi'd-Dîn İbnü'l-Arabî'nin eserlerini ilhâmât-ı rabbâniyye ile yazdığına dair sözlerini görünce kemâlât-ı ilmiyyesine karşı i'tiraz edemiyerek, böyle bir zâtın hılâf-i hakikat bir söz söyleyeceğini aslâ zannetmem, diyerek tasdik eylemiştir. Âsâr-ı kalemiyyeleri pek çoktur. Haleb hükümdarı Melik Zâhir Baybars'a verdiği icazetnâmede dört yüzü mütecevaz eserlerini zikretmiştir. Kerâmat-ı ilmiyyesi idrak edebilenler için her zaman müellefatında münclidir. Keramat-ı kevnîyeleri pek çok kitaplarda senedat ile mervî ve mazbut ise de « ليس الخبر كالعيان » müsdâkınca işitmekle görmek bir olmadığı için bizzat bu kerâmetlerinin şahidi olmaksızın gönlümün daimi bir arzusu idi. *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin mütâlasasına devam ederken bizzat mahsûs ve meşhûdum olan bir kerametlerini *Fütûhât-ı Mekkiyye* dünyada durdukça şu eserimi mütalea edecek din kardeşlerimin dahi mahsûs ve meşhûdları olmak üzere yazmak *Fütûhât-ı Mekkiyye* mütâlesının nimet-i uzmâsına karşı nâcizâne bir eser-i şükr ve mahmîdet olacağı ümidindeyim :

Fütühât-ı Mekkiyye'de bir kerâmet-i meşhûde-i sâbite

Fütühât-ı Mekkiyye'nin zaman hakkındaki on ikinci bâbının mütâleasına başlarken mukaddimesinde yazmış olduğu Na't-i şerîf-i nebevî manzûmesinin bir beyti iki kelimesiyle Sa'dü'd-Dîn-i Teftâzânî ve muâsırî Seyyid Şerîf-i Cürcânî'yi hatırlatmış idi. Vehleten şâirane bir tevriye san'atı olduğuna zâhib olmuşum. Edebiyatın bediyyât kısmında tevriye denilen bir bedîa-i edebiyye vardır. Biri karîb, diğeri baîd iki ma'nâya delâlet eden bir kelimeyi ma'nâ-yı karîbinde kullanarak ma'nâ-yı baîdi kasdetmekdir. Bütün lisanların edebiyat kısımlarında tatbik edilen bedîf bir san'attır. Edebiyyat-ı arabîyyede misalleri pek çoktur. Bûlega ve udeba-yi Arab'dan meşhur Kazî Fâdî'nın Alî isminde bir memdûhu hakkında yazdığı bir kasîdenin tahallûs hânesinde :

بأنّ علياً في الكارم قاتله

اقول لفقري مرحباً ليتني

beyti tevriyenin güzel bir misalidir. (Beytin ma'nası: mekârimde alî, yani yüksek olan bir zât, fakr ü zarûretimi katl ve imha edeceğini yakinen bildiğim için ben kendi fakr ü zarûretime merhaba derim, demektir) Burada tevriye Ali ve Merhab kelimelerindedir. Bu kelimelerin ikiye ma'naları vardır. Biri ism-i alem olmaları, diğeri de vasfiyyet ma'nalarını ifade etmeleridir. Alî kelimesi İmam-ı Alî Efendimizin isimleri olduğu gibi yüksek ma'nâsında da vasıf olarak kullanılır. Merhab kelimesi de Asr-ı Saâdet'te Hayber kal'ası hâkimi olan şahsın ismi olduğu gibi rahb ve terhib masdarlarından dahi mansûben "merhaben,, kelimesi : hoşgeldin, hoşbuldum mânâlarında istimal edilir. Bu iki kelimenin münasebetleri ise Hayber kal'ası gazâsında İmam-ı Alî Efendimizin Hayber hâkimi Merhab'ı öldürmüş olmasıdır. Bu beyt ile işte o vak'a-i târîhiyyeye telmih edilir. Fakr ü zarûretine merhaba demek, Hayber hâkimi Merhab'ı hatırlattığı gibi mekârimde alî, yani yüksek demek olan kelime dahi Hazret-i Alî Efendimizi hatırlatmaktadır. Bu kâbiliden olarak *Fütühât*'ın Na't-i Şerîf-i nebevî manzûmesinde gördüğüm beyt ise şudur :

وكانت له في كل عصر مواقف

اني بزمان السعد في آخر المدي

(en son Sa'd'ın zamanında geldi, evvelce geçen herbir asırda rûsul-i kirâm ve enbiyâ-yı izâmın verdikleri müjdelerden ümmetlerin gönüllerinde mahabbetinin yerleşmiş mevkipleri, duracak yerleri vardı, mealindedir). Bu beyitte zikredilen "Sa'd" ve "mevâkif" kelimeleri âlem-i İslâm ricâl-i ilmiyyesi arasında şarkan ve garben meşhur olan Sa'dü'd-Dîn-i Teftâzânî ile ilm-i kelâm'ın en mühim eserlerinden *Mevâkıf* kitabının şârihi ve Sa'd'ın muâsırî Seyyid Şerîf-i Cürcânî'yi derhal hatırlatmış idi. Bu iki zat asırlarının en ileri gelen allâmelerinden oldukları ve yekdiğeriyle birçok münasebetlerde ve Timurlenk'in huzûrunda münazaralarda bulundukları, tarihlerde musarrahtır. Münasebetleri o derecedir ki lâzım ve melzûm kâbilinden birini hatırlayınca diğeri hemen tahattur edilir. Sa'd ve Mevâkıf kelimelerinin görünce Muhiyü'd-Dîn İbnü'l-Arabî bu iki kelimenin bilmünâsebe zikriyle evvel emirde bir tevriye yapmış olduğuna zâhib olmuşum. Çünkü, edebiyat-ı arabîyye belâgatının en yüksek derecelerine vardığını *Fütühât*'ın her bâbı mukaddimesinde ve diğer eserlerinde sehl-i mümteni kâbilinden yazmış olduğu kasâid, eş'âr ve ebyâtıyla göstermiştir. Fakat şâirane bir tevriye mülâhazasında iken kendi zamaniyle Sa'd'ın ve *Mevâkıf* şârihi Seyyid'in zamanları hatıra gelince şâirane bir tevriye değil, belki ulûm-ı gaybiyyeden müstakbele nâzır ârifâne bir kerâmet olduğunu gözlerimle görmüş oldum. Çünkü, altıyüz otuz sekiz tarihinde Şam'da irihâl eden Muhiyü'd-Dîn İbnü'l-Arabî ile seki-

zinci asır ricâlerinden Sa'd ile *Mevâkıf* şârihi Seyyid'in aralarında zamanen haylice fark vardır. Sa'd'ın tarih-i tevellüdü yediyüz yirmi iki ve Seyyid'in tarih-i tevellüdü yediyüz kırk ikidir. Asıl *Mevâkıf* metninin müellifi Kazî Adudu'd-Dîn'in dahi sekizinci asır ricâlerinden Seyyid'in muâsırı olduğu tabakat kitaplarında muasarrahtır. Çünkü, Kazî Adudu'd-Dîn'in vefâtı yediyüz elli altıda ve Seyyid Şerîf'in vefâtı sekiz yüz on dördttir. Kazî Adudu'd-Dîn ile on dört sene muâsır bulunmuş demektir. Muhyî'd-Dîn İbnü'l-Arabî'nin, vefâtından sonra tevellüd edecek ve âlem-i İslâm'da fevkalâde şöhet kazanacak olan Sa'd-i Teftâzânî ve bununla pek ziyâde âlakadar olacak Seyyid Şerîf'in meşhur bir eser-i ilmîsi isimlerini tevriye tarikiyele zikretmesi kerametten başka neye hamledilir? Sa'd-i Teftâzânî gibi ulûm-i resmîyyede yed-i tûlâ erbâbından bir zâtn ulûm-ı ledünniyyeden nasîbedâr olmadığı için Muhyî'd-Dîn İbnü'l-Arabî'nin müdevvenat-ı ledünniyyesine şiddetli i'tirâzlarda bulunmasına karşı daha dünyaya gelmeden evvel tevriye tarikiyle ismine işaret edilmesi ve buna mukabil aâzım-ı sûfiyeden Feridü'd-Dîn Attâr'a nisbet ve mülâzemetle Muhyî'd-Dîn İbnü'l-Arabî'nin peyrevlerinden *Mevâkıf* şârihi Seyyid Şerîf'in *Mevâkıf* kelimesinin tevriyesiyle tahattur ettirilmesi cidden câlib-i nazar-ı dikkattır. Şu müşâhedât ve mutaleât *Pütühât-ı Mekkiyye*'de dâimî ve sâbit bir kerametlerini gözle görmek kususunda gönlümün aradığını buldurmuş ve büyük bir zevk ve şevk ile benî vecde getirmiştir, ve' l-hamdü li- 'llâhi teâlâ alâ-zâlik.

Şimdi mevzû-i asliye taâllûk eden bahislere girişmeden evvel ileride bunları iyice kavrayabilmek için bir medhal almak üzere "Hilkat nedir, hâlik ve mahlûk ne demektir?" mefhumlarını araştırmalıyız. Halk kelimesi pek mühim bir kelimedir. Bunun mefhumu hakkıyla anlaşılacak olursa akhın idrâkâtına karşı mâhiyyeti karanlıklarda kalan âfâk ve enfûsün yaratılışları takib edilirken nurlu bir rehberin izinde gidilmiş olur.

HALK - YARATMAK

Allâhu teâlâ kâinatı halk etti, yarattı demekten maksad nedir? Evvelâ şu kelimeyi tahlil edelim. Arapçada halk kelime-i masdarisini türkçemiz yaratmak kelimesiyle terceme ediyor. Arapçada halk etmek, yoktan var etmek ma'nâsına gelmediği gibi yaratmak kelimesi de o ma'nâyı ifade etmez. Çünkü, yoktan var etmek mefhumu iyice düşünülürse hiçbir şey anlaşılamaz. Yokluk ile varlık birbirinin zıddı iki hakikatlerdir. Bir hakikatın kendine zıd olan diğer bir hakikate inkılâb etmesi ukul-i selâmenin kabul edeceği şeylerden değildir. Arapçada halk kelimesinin ma'nâ-yi lugavisi: takdir, yani: ölçmek, biçmek, düzüp koşmak ma'nâlarında kullanılır. Türkçe yaratmak kelimesi aynı ma'nâyı ifade etmektedir. Yaratmak kelimesi mezidattandır, bunun mücerredî yaramak kelimesidir. Aramak ve taramak kelimelerinin mücerredlerinden aratmak, tatarmak kelimeleri müştak olduğu gibi yaramak kelimesinden dahi yaratmak mezidûn fih sığası istikak edilmiştir. Anlaşıyor ki herhangi bir şeyi kendine yarıyacak bir hale getirmek o şeyi yaratmak oluyor. Halk kelimesi de böyledir, yarıyacak şekle getirmek ma'nâsında kullanılır « *ألى خلق من الطين كهيئة الطير* » âyet-i kerimesinden bu ma'nâ sarâhatan anlaşılmaktadır. Bu âyet-i kerime Hazret-i İsa aleyhi's-selâm'ın lisâından hikâye buyuruluyor. Hazret-i İsa aleyhi's-selâm çamurdan kuş hey'etinde bir heykel yapıyor, düz ediyor ve mucize-i nebeviyyeleri olarak o heykele nefh edince bi-izni 'llâhi teâlâ canlanıyordu. İşte çamurdan bir kuş heykeli düzüp koşmasını halk, yani: yaratmakla ta' bir etmiştir. Çamurdan kuş kılığında bir heykel yapmak, evvelâ o heykelin mâdde-i asliyesi çamurun bulunmasına tevakkuf

eder. Binaenaleyh, Allâh kâinatı yarattı deyince kâinatın asıllarını, yani: mahiyyetlerini kendilerine yarıyacak şekle getirdi demek olur. Şu halde eşya kendilerine yarıyacak şekle getirilmezden evvel adem-i mahz, yani sırf yokluktan ibaret olmadıkları anlaşılıyor. Acaba eşyanın mahiyyetleri kendilerine yarıyacak şekle getirilmezden evvel ne idiler ve nerede idiler? Bunun cevabını «انما امره اذا اراد شيئاً ان يقول له كن فيكون» âyet-i kerimesi veriyor. (Emr-i ilâhîsi bir şeyi murâd ettükte o şeye kün, yani: ol! deyince olur, meâlidir). Ol! diye hitab edilecek herhangi bir şeyin tekevvününden, yani oluşundan evvel sâbit ve muayyen bir şey olması icabeder ki emr-i ilâhîye karşı muhâtab olabilsin. Bütün eşyanın tekevvünlerinden evvel sübûtu ise ilm-i ezeli-i ilâhîdeki ma'lûmiyyet ve taayyünleridir. Muhyi 'd-Dîn İbnü'l-Arabî Hazretleri *Fütühât*'ın hamdelesine «الحمد لله الذى اظهر الاشياء عن عدم وعدمه» ibaresiyle başlamıştır; yani: Allah'a hâmdolsun ki eşyayı ademden ve ademin ademinden izhar eyledi demektir. Eşyanın kendisinden izhar edilmiş olan adem, adem-i mahz değildir, bir adem-i izâfîdir. Hariçte vücudu belirmediğinden ibarettir. Ademin ademinden izhârı ise ilm-i ezeli'deki sübût ve ma'lûmiyyetinin nûr-ı vücûd-ı ilâhî ile belirmesidir. Adem-i adem, yani yokluğun yokluğu varlıktır. Bu varlık dahi vücûd-ı mahz, yani sırf bir varlık değildir. Bu da izâfî bir varlıktır. Adem-i izafide olduğu gibi mahiyyetinin ezelden sübût ve ma'lûmiyyetine işaretir. Muhyi 'd-Dîn İbnü'l-Arabî *Fusûs*'un *fass-i Âdem* kısmında insan için «هو الحادث الأزل» demiştir, yani: insan sonradan hariçte belirmiş bir şahsiyet ve fakat ilm-i kadim-i ezeli'de sâbit ve ma'lûm olan bir mahiyyettir, demektir. Âlem, Âdem ve bütün mümkünâtın ilm-i ilâhîde ezelen sâbit ve ma'lûm olan mahiyyetlerine tasavvuf istilâhatunda «Âyân-ı sâbite» deniliyor. Biraz da bunları, yani bizim ve bütün mümkünâtın mahiyyetlerinden ibâret olan A'yân-ı sâbiteyi tedkik edelim.

A'YÂN-İ SÂBİTE

Âyat-i celîle-i sâta ve berâhîn-i katia ile sâbit olan esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyeden ilm-i kadim-i ezeli kendi zât ve sıfatının ve bütün mâsivasının nâmütenâhi muhîtidir. «كان الله ولم يكن معه شيء» hadis-i şerifi mucebiyle meşhûd ve ma'lûmumuz olan eşya ve masiva meşhud ve ma'lûm olmazdan evvel o nâmütenahi ilm-i ezelinin meşhûd ve ma'lûmudur. İşte bütün eşyanın ilm-i ilâhîde ezelen ma'lûmiyyetleri kendi mâhiyyetleridir ki lisan-i tasavvufta bunlara «A'yân-ı sâbite» denilmekte, meselâ, Hallâk ve Rezzâk denilince bunların istilzâm eyledikleri mahlûkat ve merzûkatın ezelen ma'lûmiyyetleri esmâ ve sıfât-ı rabbanîyenin suver-i ilmiyyeleridirler «وخلق ما لا يعلمون» âyet-i kerimesi mucebiyle bizim bildiğimiz ve bilmediğimiz mahlûkatın Hallâk-ı ezelsidir. Hiçbir şey yaratılmazdan evvel herbir şey ma'lûm ve meşhûdu olduğu gibi yaratıldıktan sonra da aynen ma'lûm ve meşhûdudur. Bunların, yani a'yân-ı sâbitenin yaratılışlarından ilm-i ilâhîde aslâ bir gûna tebeddül vukubulmamıştır. Ömer-i Neseî, *Akaid* risâlesine «قال اهل الحق حقايق الاشياء ثابتة» ibaresiyle başlıyor. Urefa-yı sûfiyeden bin doksan yedi tarihinde Mısır'da vefat eyyen Karabaş Velîyy-i Halveti bu risaleyi tasavvufen şerh eylemiştir. İbâre-i mezkûre şerhinde «بالحقايق والمراد بالحقايق» (hakayik-i eşyadan murâd hakayik-i külliyyedir, yani: esmâ-i hüsnâ-yı ilâhiyyedir, diyor). Hak teâlâ celle ve âlâ Hazretlerinin bizâtihi ilm-i ezeli kendi zât ve esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyesinin muhîti ve esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyesinin suver-i ma'kulesi ilm-i ezelinin muhâttıdır. Bir tayin ve bir nisbet-i muayyene ile zât-ı ulûhiyyetinin tecelliyâtı eserleri olmak i'tibâriyle suver-i ilmiyyesi eşyanın

hakikatlarıdır. A'yân-ı sâbite denilen bu hakikatların küllî veyahut cüz'î olmaları birdir. Küllisine mâhiyyet ve cüz'isine hüviyyet denilir. Mâhiyyetler: "ilm-i ilâhîde taâyün eden suver-i külliyye-i esmâiyye"dir. Bu suver-i külliyye mahabbet-i zâtîyye vesâtiyle zât-ı ulûhiyyetin tecellî-i evvel ve feyz-i akdesinden feyezân etmektedir. Istılâhat-ı Sûfiyyede feyz-i ilâhî iki kısımdır. Biri: feyz-i akdes, diğeri: feyz-i mukaddestir. A'yân-ı sâbite ve isti'dâdât-ı asliyyelerinin Zât-ı Haktan ilm-i ilâhîde husulü feyz-i akdesle ve bunların levâzım ve tevâbiyle hâricte görünüşleri feyz-i mukaddestir. Feyz-i akdesle ilm-i ilâhîde ma'lûm olan a'yân-ı sâbiteye istılâhan Şu'un-ı zât ve hurûf-ı âliyyât dahi denilir. İlm-i ezeliye ma'lûmiyyetleri ve sübût ve taayyünleri hay-siyyetiyle bunlar mec'ûliyyetten, yani yapılmış bir şey olmaktan müberrâdır. Çünkü bunların mec'ûliyyetleri mümkün değildir. Bunların yapılabilecek bir şey olmaları için evvelâ mevcûd olmaları lâzımdır. A'yân-ı sâbite ise sonradan yapılmış bir şey olsalardı Zât-ı Hakkın mahall-i havâdis olması lâzımgelirdi. Bunun için chl-i keşf ve nazar, mâhiyyât-ı eşyâ mec'ûl değildir, demişlerdir. Eşyanın mâhiyyetleri ilm-i ezeliye ma'lûm ve fakat ma'dumdur. Bunlar, yani ma'dum olan a'yân-ı sâbite Hakkın varlığından ifâza edilen envâr ile belirmişlerdir. Şu beliren mevcûdât-ı hâriciyyenin mâhiyyetleri i'tibârıyla hiçbir varlıkları yoktur. Bu mühimmeye işaretle Muhyi'd-Dîn İnbü'l-Arabî Hazretleri «الاعيان الثابتة ما شئت رايحة الوجود» (yani: a'yân-ı sâbite varlığın kokusunu almamışlardır) demiştir. Anın için urefa-yı sûfiyye tarafından «الآن على ما عليه كان» hadis-i şerifine zeylen «كان الله ولم يكن معه شيء» (yani: evvel ne ise şimdi de öyledir) denilmiştir. Şu satırları yazarken kelimât-ı sûfiyyeden gön-lüme sünûh eden şu :

*Bahr-ı vahdet bi-pâyândır
El-âne kân kemâ-kândır*

beytini buraya kaydetmekten kendimi alamadım. Muhyi'd-Dîn İnbü'l-Arabî Hazretlerinin *Fütûhât-ı Mekkiyye*'de a'yân-ı sâbite hakkında daha şümûllü ifadeleri vardır. *Fütûhât*'ın üçüyz on ikinci babında ma'lûmâtı üçe ayırıyor, biri *vücûd-ı mutlak*, diğeri *adem-i mutlak*, üçüncüsü de her ikisinin arasındaki *hadd-i fâsıl*'dır, diyor. Vücûd-ı mutlak, hiçbir kayd ile takayyüd etmiyen li-zâtihi Vâcib-ül-vücûd teâlâ ve takaddes Hazretlerinin vücudü, yani kendi varlığıdır. Bu vücûd-ı mutlakın mukabilinde hiçbir kayd ile takayyüd etmiyen adem-i mutlakur. Vücûd-ı mutlak li-zâtihi vâcib-ül-vücûd olduğu gibi adem-i mutlak muhâlûn li-zâtihi ademdir. Böyle tamamı tamamına mütekabil her iki nakîzin birbirlerinden temeyyüzleri için aralarında mutlaka bir hadd-i fâsılın bulunması ve böylece birbirlerinin sıfatıyla itisâfın mümteni ve müstahil olması zarûridir. Hadd-i fâsılın mikdârı her iki tarafa nisbetle "bilâ-zîyâdetin ve lâ-noksân" aynı seviyyededir. Bu hadd-i fâsıla "Berzah" ve "berzah-ul-berâzih" dahi denilir. Her iki tarafa nisbetle bizâtihi aynı seviyyede bulunduğundan bir tarafı vucud'a ve diğer tarafı adem'e nâzırdır. İşte üçüncü ma'lûm budur ve bütün mümkünâtın a'yân-ı sâbiteleri bunun içindedir. Vücûd-ı mutlak ve adem-i mutlak nâ-mütenâhî oldukları gibi bu hadd-i fâsıl dahi nâ-mütenâhîdir; vücûd-ı mutlakın kendisine müteveccih olduğu vecheden a'yân-ı sâbitenin tecellîgâh-ı sübûtudur. A'yân-ı sâbiteden her hangisi «أما امره اذا اراد شيئاً ان يقول له كن فيكون» âyet-i kerîmesi mücebiyle "kün!" emr-i ilâhîsine muhâtab olursa "şey" nâmını almaktadır. Adem-i mutlakın kendisine müteveccih olduğu vecheden a'yân-ı sâbite mevcûd olmadığundan "kün!" diye muhâtab olmaktadır. Çünkü, "kün!" demek "ol!" demektir. Bu bir harf-i vücûdîdir. Eğer zıvücûd, yani var bir şey olsaydı "var ol!" deye hitâb edilmezdi. Bu hadd-i fâsıl nâ-mütenâhî berzahtır. Bütün mümkünât nasıl işe ve bütün ahvâl,

a'râz ve sıfâtiyle nasıl olacaksa hep bu nâmütenâhî berzahın ihâtasındadır. Tasavvuf sâhasında Arabcada "halk" ve türkçede "yaratmak" kelimeleri ve a'yân-ı sâbite denilen eşyanın mâhiyyetleri böylece anlaşıldıktan sonra şu içinde bulunduğumuz yaratılışı, yani kendi kendimizi anlamak için çalışmak sırası gelmiş oluyor.

YARATILIŞLARIN BAŞLANGICI

Evvelâ a'yân-ı sâbitenin yaradılışını, yani ilm-i ezelide ma'lûm ve fakat ma'dûm olduklarını anladığımız mâhiyyetlerinin kendilerine yarıyacak mertebelere nüzûl ve zuhûr edişlerini ariyalım ve şu yaratılışta ilk önce vücûd-ı mutlakı tecelliyyâtından parhyan pertevlerde belirenleri araştıralım. Hâtem-i velâyet-i Muhammediyye Muhyî'd-Dîn İbnü'l-Arabî Hazretleri *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin altıncı bâbında şu mühim noktayı izâh ve tafsîl ederken şu sorgulardan başlıyor: "İlk yaratılan nedir, nedenidir, nede yaratılmıştır, hangi nümüneye göre varlık örtüsüne bürünmüştür ve yaratılışın gayesi nedir?" diyor ve cevaplarını verirken evvelâ ma'lûmatı, yani bilinecekleri dörde ayırıyor; şöyle ki, birinci ma'lûm :

HAK TEÂLÂ CELLE VE ALÂ

Ma'lûmatın birincisi vücûd-ı mutlak olan Hak teâlâdır. Vücûd-ı mutlak olduğundan ne bir şeyin ma'lûlû, ne de illetidir. Varlığı kendi zâtıyledir. Bizim için bilinmesi ancak sıfâtının bilinmesinden ibarettir. Çünkü, varlığı kendi zâtının ayrıdır, gayri değildir. Anın için varlığı, yani Zât-ı Ülühiyyeti aslâ bilinemez. Lâkin Zât-ı Ülühiyyetine nisbet edilen kemâl sıfatları bilinir. Zât'ın hakîkati ne bir delil, ne de bir burhân ile anlaşılamaz. Ne kendi bir şeye benzer, ne de bir şey kendine benziyebilir. Bizim için Allâh'ı bilmek ancak «ليس كمثل شيء» sıfatiyle muttasıf olduğunu bilmektedir. «تفكروا في آلاء الله ولا تنفكروا في ذات الله» âyet-i kerimesi ve «وَجَنَحْنَاهُ فِى ذَاتِ اللَّهِ» hadis-i şerfi Zât-ı Ülühiyyetini bilmek için tefekkürde bulunmaktan bizi men'eder.

İSTİTRÂD

Vücûd-ı mutlak tâbiri Kelâm, Felsefe-i ülâ ve Tasavvuf ilimlerinde kullanılmakta ise de istilâhatın ve maksadların tahâlûfleri yüzünden istilâh-ı tasavvufîsî sî-ı tefehümeye uğramış ve birçok i'tirâzât ve münâzaâtı mücib olmuştur. Bil'umûm ehl-i tasavvufa göre vücûd-ı mutlakdan murâd Zât-ı Akdes-i Ülühiyyettir. Ehl-i tasavvuf, Allâh-ı azîm-üş-şân'ı ahadiyyet mertebesinde vicdânlarının sezdiği ve duyduğu görüş ve anlayışlarını ifade edebilmek için vücûd-ı mutlakdan başka bir tâbir bulamamışlardır. Celâl-i Devvânî *Zevrâ* risâlesinde :

وعشرين حرفاً عن معاليك قاصر

وان قميصاً خيط من نسج تسعة

dediği gibi yirmi dokuz hurûf-ı hecâ' târ-u-pûdundan işlenmiş ve dikilmiş bir gömlek zât-ı âlî-i akdesin maâlîsine nisbetle kısa ve kasırdır. Endâm-ı celâletini kaplıyamaz. Hattâ vücûd-ı mutlak tabirindeki itlâk kaydından dahi münezzehtir ve bu vücûd-ı mutlak, Zât-ı Akdes teâlâ ve takaddes Hazretlerinin aynı olduğu tasavvufen mükâsefe tarikiyle sâbit olduğu gibi burhân-ı mantıkî ile de sâbittir. Ez-cümle aâzım-ı ulemâ-yı islâmiyyeden Seyyid Şerîf-i Curcânî Hazretlerinin *Te'rid şerhi hâşiyesi*'nde îrâd eyledikleri burhân-ı mantıkî en parlak berâhîn-i aklıyyedendir. Aynen terc:mesi şöyledir: "İhsan gibi varlığa magayır olan herbir mefhûm, nefis-ül-emirde mevcûd olabilmek için varlık kendine munzam olmayınca aslâ mevcûd olamaz ve varlığın kendine inzîmâmını aklın mülâhaza eylemediği bir şeyin varlığına hükmedilemez.

Şu hâlde vücûda mugayir olan herbir mefhûm mevcûd olabilmek için başkasına muhtâc olunca mümkün-ül-vücûd olur. *Mümkin-ül-vücûd* olan herbir şey, *vâcib-ül-vücûd* değildir. Halbuki vâcib-ül-vücûd'un mevcûd olduğu burhân ile sâbit bulunduğundan mümkün-ül-vücûd'un hıfâfına olarak vücûdun ancak kendi aynı olması icâbeder. Çünkü: vâcib-ül-vücûd, kendi zâtına mugayir ve kendi zâtına zâid bir emr ile mevcûd olmayıp belki bizâtihi mevcûddur. Vâcib-ül-vücûd'un aynı olduğu için vücûdun da böyle olması zarûrîdir. Şu netice-i mantıkîye nazaran vücûd hadd-i zâtinde bir cüz'îyy-i hakikî'dir. Efrâdı olabilecek bir mefhûm-ı küllî değildir. O kendi zâtıyla kaimdir. Taaddüd ve inkisâm imkânından ve gayrına ârız olmaktan münezzehtir. Şu burhân ile Vâcib-ül-vücûdun vücûd-ı mutlak olduğu tahakkuk etmektedir. Vücûd-ı mutlak demek, gayr ile mukayyed olmaktan ve gayrine munzam olabilmekten münezzehtir ve müteâlî demektir. Binâenaleyh mümkinâtın mâhiyyetlerine vücûdun ârız olabilmesi tasavvur edilemez. Mümkinâtın varlıkları bunların Cenâb-ı Vâcib-ül-vücûd'a bir nisbet-i mahsûsaları olabilmek ma'nâsından ibarettir. Bu nisbet-i mahsûsa ise anlaşılması müteazzir vücûh-ı muhtelif ve enhâ-i şettâ üzerinedir. Vücûd, cüz'îyy-i hakikî ise de mevcûd bir mefhûm-ı küllîdir. Şu beyânât üstadları müzîn vücûd hakkındaki müâlealarının hılasıdır. Bunu ancak ilimde râsih olanlar idrâk edebilirler, demişlerdir." Seyyid Şerif'in şu beyânâtına mümâsîl büyük kardeşim merhûm Muhammed Muhyi'd-Dîn Mahvi Ffendinin Vahdet-i vücûda dâir yazmış olduğu "*Muktebesât-ı Sâta*" nâm eserinde dahi böyle bir delil-i mantıkîye tesâdüf etmişim. Eser-i mezkûr, Vahdet-i vücûdun kavâid-i esâsiyesine dâir iktibâs unvânıyla müteaddid kaidelerden bâhistir. Delil-i mantıkîyi ihtivâ eden birinci iktibâsın aynen tercemesi şudur: Vücûd-ı hâricî ile muttasif herbir şeyin kendine muhtass olan eserlerinin kendi üzerine terettüb edebilmesi vücûd-ı hâricîsinin levazımındır. Şu hâlde kendine muhtass olan eserlerin kendi üzerine terettüb edebilmesi için ayrıca bir zamîmeye muhtâc ise, yani o zamîme olmayınca kendine muhtass eserler kendi üzerine terettüb etmiyecek ise ona "*mümkin-ül-vücûd*" denilir. Eğer bir zamîmeye muhtâc olmayıp da kendi zâtına mugayir bir emrin inzimâmı olmaksızın o eserler kendi üzerine terettüb ediyorsa Vâcib-ül-vücûd olur. Mümkin-ül-vücûd'un muhtâc oluğu zamîme vücûd'un kendisidir. Vahdet-i vücûd'a kail olan erbab-ı keşf ve şühûd'a göre Vâcib-ül-vücûd'un zâtı zamîmenin aynidir, yani vücûd denilen varlıktır.

Şu birinci iktibâsı müteâkiben ikinci iktibâsın tercemesi de böyledir: Tasavvuf ıstılâhâtında hiçbir nisbet ve i'tibâr mülâhaza edilmeksizin varlığın hakikatına vücûd-ı mutlak, zât-ı baht «مَحْت», gayb-ı hüviyyet, ahadiyyet-i zâtiye denilir. Bu makam, kesret-i vücûdiyye ve i'tibâriyyeden mutlak olduğu için bu mertebede Zât-ı Hakkın kendi zâtını kendi zâtında kendi zâtıyla şühûdundan gayri bir şühûd yoktur. Bu makamın ilmen ve aynen tenezzülât mertebeleri vardır. Tenezzülâtın ilmen ilk mertebesi bütün şühûn-ı ilâhiyye ve kevnîyye-i ezeliyye-i ebediyyeyi cem' eden bir şe'n-i küllî ile tenezzül etmesi, yani ilm-i ilâhînin bu şe'n-i küllî ile mültebis olarak şühûnât arasında imtiyâz olmaksızın vech-i küllî üzere onları cem' eylediğini bilmesidir. İşte suver-i ilmiyyeyi câmi' olan ilm-i ezeliye bu şe'n-i küllî ile telebübüsü ve ma'lûmiyyetle ta-kayyüdü i'tibâriyle hakikat-ı Muhammediyye derler. Lâkin i'tibârâtın intifâsı, mülâhazasıyla ahadiyyet ve sübûtıyla vâhidiyyet namını verirler. İntifâ ve sübûtun her iki türlü mülâhazasına salâhiyyeti i'tibâriyle dahi "*Vahdet*" ve "*Berzâh-ı evvel*" tesmiye ederler. İlm-i ezelinin şe'n-i küllî ile mültebis olarak şühûnât arasında imtiyâzın husulıyla alâ-vech-it-tafsil tenezzülü mertebesine gelinece *taayyün-i sâni* denilir. Bu mertebedeki sûret-i ilmiyye, *Kalem-i a'lâ'nın* hakikatıdır. Tenezzülâtın mertebeleri böylece

ma'lûm olunca Zât-ı Hakkın suver-i ma'lûmiyyeti şûun ve sîfât ile mültebis olduğu hâlde mümkünâtın hakikatları olduğu anlaşılmış olur. Şu hâlde ilm-i ilâhî bir şe'n ile mukayyed olarak i'tibâr edilirse sûret-i ilmiyye mümkünâtın bir mümkün hakikatıdır. Şûunât ile mukayyed olarak i'tibârı halinde dahi mümkünâtın hakikatları olur. Fe-âlâ-hâzâ mümkünâtın hakikatlarına taallûk eden ilm-i ilâhî zât ve şûun-ı zâtına taallûk eden ilminin aynı demektir. Urefâ-yı sûfiyyenin « علم الحقّ بالعلم عين علمه بذاته » dediklerinin ma'nâsı budur; yani: Âleme taallûk eden ilm-i ilâhî kendi zâtına taallûk eden ilminin aynıdır. Seyyid Şerif'in vücûd-ı mutlakı bir cüz'îyy-i hakikî olarak burhân-ı mantıkî ile isbâtı nazar-ı dikkata alınca müttekelliminden Sa'd-i Teftâzânî gibi ba'zı zevâtın vücûd-ı mutlakı ma'kulât-ı sâniye kabîlinden ancak efrâdının vücûdıyle kaim olabilecek bir küllî-i tabîî olmak üzere telâkki edişleri arasında nekadr mübâyenetler olduğu anlaşılır. Telâkki ve maksadlar böylece ayrılınca artık muâraza ve münâzaaya mahal kalmaz Her iki tarafın kendi istilâhları dâiresinde beyân eyledikleri mütâlealar birbirini nâkız değildir. Mukaddime tasrîh edildiği üzere Şarkın Berahime ve Budilerince dinî bir akide olarak kabûl edilmiş olan ve ba'zı hukemâ-yı Yunaniyyece bir mezheb ve meslek şeklini alan ve son asırlarda Spinoza ve Fichte gibi feylesoflar tarafından tervîç ile panthéisme nâmı verilen vücûdiyye mezhebi tedkik edilirse Muhyi'd-Dîn İbnü'l-Arabî Hazretlerinin tedvîn eylediği vahdet-i vücûd ile aralarında nekadar büyük bir fark olduğu görülür. Vahdet-i vücûd, ayât-ı kerîme-i Kur'âniyye ve ahâdis-i celîle-i nebeviyyenin ibâret ve işârâtıyla tedvîn edilmiş bir ilm-i ilâhî-i ilhâmîdir. Vücûdiyye mezhebini almış olduğu eşkâl-i mütenevviyası sırf beşerî fikirlerin mahsûlüdür. Bilhâssa cevher ve imtîdâd gibi mef-hûmlar üzerine Allâh ile âlemi birleştirerek itihâd ve hulûl sûretinde eşyâyı Allâh ile müttehid, yahut Allâh'ı tabîat içinde mevâd ile kaim görmekle ileri sürülen birtakım saçma düşüncelerdir. « تعالی الله من ذلك علواً كبيراً » Vücûdiyye mezhebiyle vahdet-i vücûd arasındaki fark-ı azîmî Abdu'r-Rahmân-ı Câmî Hazretleri şu :

حکمت ایمانیان فرموده پیغمبر است

حکمت یونانیان پیغام نفس است و هو

beytiyle pek güzel tasvir eylemiştir. Zamânımızda ilm-i ledünnînin menâbi-i diniyyesiyle mâ-bâ'da't-tabîa felsefesinin menşee ve mezheplerini vukuf-ı tâm ile tadrîk ederek âlem-i İslâma pek mühim eserler ihdâ eden Dâhiliyye Muhâsebeciliğinden müttekaid İsmâil Fennî Beyin bilhassa « Vahdet-i vücûd ve Şeyh Muhyi'd-Dîn İbnü'l-Arabî » nâm matbû eseri mütâlâca edilirse Vahdet-i vücûdün safâ-yı sâf-ı rûhânîsini Hindistan'ın ve Garbın akide ve fikirlerinin karıştırılmasıyle bulandırmak isteyenlerin sözlerinin nekadar saçma olduğu görülmüş olur.

Mâ-favk-at-tabîa hakikatları mücerred bir düşünce ile araştırmak başka ve bunları vahy ve ilhâm ile müeyyed mukâşefe tarîkiyle bulmak yine başkadır. Vahdet-i vücûd enbiyâ-yı gûzîn ve lâ-siyyemâ Seyyid-ül-mürselîn ve Hâtem-ün-Nebiyyînaleyhi's-selâm Efendimizin « لی مع الله وقت لا یسعی فیہ نبی مرسل ولا ملک مقرب » hadîs-i şerifinde işâret buyurulduğu üzere Allâh-ı azîm-üş-şân ile münâsebat-ı ma'neviyyeyi tevâriş eden ehl-i keşfîn irfân-ı husûsî-i ilâhîleridir. Tasavvuf sâhasında vücûdun ne demek olduğunu urefâ-yı sûfiyyenin nasıl telâkki ve kabûl ettikleri anlaşıldıktan sonra Muhyi'd-Dîn İbnü'l-Arabî Hazretlerinin ma'lûmâtına devâm edelim.

HAKİKAT-I KÜLLİYYE

İkinci ma'lûm hakikat-ı külliyyedir. Bu hakikat ne adem ve ne de hudûs ve kîdem ile muttasıf değildir. Kadîm bu hakikat ile vasfedilirse o zamân kadîm sıfatını alır. Hâdis olan bir şey onunla vasfedilirse o da mevsûfu gibi hâdis olur ve kendisiyle mevsûf bir şey bulunmadıkça bulunmaz. Hak teâlânın zât ve sıfat-ı ilâhiyyesi gibi adem ile mesbûk olmıyan bu hakikat ile vasfedilince kadîm olur. Çünkü, zât ve sıfat-ı ilâhiyyesi kadîm ve ezelîdir. Hak teâlânın gayri ve adem ile mesbûk eşyâ da hâdistir. Kadîm ve hâdis her şeyde vardır. Bunun külliyyet ve cüz'iyeti de yoktur; tecezzîyi kabûl etmez. Sûretten mücerred olarak bir delil ve burhân ile bilinmesi de kabil değildir. İşte âlemin varlıkta görünüşü bu hakikat-ı külliyyededir. Sûretten mücerred olarak bizâtihi var değildir ki Hak teâlâ âlemi bir mevcûd-ı kadîmden yaratmış olmakla âlem kadîm olabilsin! Âleme takaddüm, yahut âlemden taahhur etmekle de mevsuf olamaz. Lâkin vâcib ve mümkün her ne varsa asıldır. Bu hakikat-ı külliyye-i hayâtın dâiresi « ما خلقنا السموات والارض وما بينهما الا بالحق » âyet-i kerîmesinde işâret buyurulduğu üzere her ne yaratılmış ise kendiyile yaratılmış olduğu beyân buyurulan Hak'tır. « الا بالحق » bu hakikat-ı külliyyedir. Bu hakikata "âlemdir, değildir" demek doğru olduğu gibi "Hak teâlâ'dır, değildir" demek de doğrudur. Bunların hepsini kabûl edecek kabiliyyettedir. Âlemin şahsiyetlerindeki taaddüdleri nisbetinde taaddüd eder ve Hak teâlânın tenzîhi ile müneczezh olur. Bunu anlamaya yaklaştıracak bir misâl aranılırsa muraşba-üş-şekl olarak inşa edilen bir ev ve i'mâl edilen bir sandık, bir halı gibi şekillerde dört köşeliğe ve renklilerden beyaz olan kâğıt, un, yağ gibi şeylerde beyazlığa dikkat etmelidir. Dört köşelik ve beyazlık bunların cüz'leri değildir. Belki hakikatlarıyla bunlarda zuhûr etmişlerdir. İlim, kudret, sem', besar ve bütün eşya böyledir.

Üçüncü ma'lûm, semâvât ve arzeyn ile muhit oldukları şu büyük âlemdir.

Dördüncü ma'lûm ise hulâsa-i mevcûdat ve gaye-i mükevvenât olan insandır ki « وسخر لكم ما في السموات وما في الارض جميعاً منه » âyet-i kerîmesi muktezâsiyle şu büyük âlem onun makhûr ve müsahharıdır. Bu dört ma'lûm bilindikten sonra artık başka bilinecek bir ma'lûm aslâ yoktur. Bunlardan ef'âl ve sıfatıyla varlığını idrak edebileceğimiz Hak teâlâ'dır. Yalnız birtakım misâllerle anlıyabileceğimiz hakikat-ı külliyyedir ve bu iki ma'lûm vâsıtiyle mâhiyyet ve keyfiyyetlerini anlıyacağımız âlem ve insandır.

HAK İLE HALK'IN MÜNASEBETİ

Vech-i meşrûh üzere ma'lûmât-ı erbea'yı bildikten sonra Hak ile halk'ın münasebetine gelince « كان الله ولم يكن معه شيء » hadîs-i şerîfi mücebiyle Hak teâlânın ezel-i âzâlde varlığıyla berâber hiçbir şey yoktur. Urfeâ-yı ehl-i tasavvuf « والآن على ما عليه كان » cümlesiyle hadîs-i şerîfi tefsir eylemişlerdir. Hak teâlânın varlığı âlemin zuhûrundan evvel ne ise zuhûrundan sonra da o varlığın aynıdır. Âlemin zuhûr ve hudûsiyle evvelce mevsûf olmadığı bir vâsf ile mevsuf olmuş değildir. Ezelen ve ebeden sıfat-ı ilâhiyyesiyle mevsûf ve esmâ-i hüsnâsiyle müsemmadır. Âlemin adem-i izâfisi ile vücûd-ı hâdisi arasında hiçbir fark yoktur. Bugün bizim meşhûdumuz olan şu kâinat ve mevcûdât icâd edilmezden evvel ilm-i ezelîde sübût ve ma'lûmiyyetleriyle Hak teâlâ'nın meşhûdu idi. Hakk'ın varlığıyla berâber nasıl ki başkaca hiçbir var yok idiyse şimdi de öyledir. Bizim gördüğümüz şu kâinat esmâ ve sıfat-ı ilâhiyyenin adem aynasına tecellîsinden zuhûr eden suver ve eserlerdir. İlm-i ezelînin ma'lûm ve meş-

hüdu olan âlemin icâdı başlangıcı irâde-i ilâhiyye taallûk edince bir nevi tecellî-i ilâhîden hakikat-ı külliyyenin infîâlîyle Esîr ile tâbir edilen Hebâ zuhûra gelmiştir. Bugünkü hikmet-i tabîiyye felsefoları câzibe-i umumiyye ve ilâka-i kimyeviyye kaideleriyle silsile-i mümkünât üzerinde mecbdece doğru icrâ eyledikleri tettebbu ve istikrârın esîre müntehi olduğuna mazharıdır. Lâkin ne bu esîri görebilecek bir vâsıta-i fenîyye bulabiliyorlar, ne de mâhiyyetini anlıyorlar. Esîr ile tâbir edilen hebâ, bir heykeltıraşın istediği bir şekilde herhangi bir heykeli i'mâl ve tasvîr etmek için hazırladığı çamur gibidir. İşte âlemin ilk önce başlangıcı budur. «انا مدينة العلم وعلى بابها» hadîs-i şerifiyle kadr-ı muallâsı beyân buyurulan Âlî b: Ebî-Tâlib radiya 'lâhu anı ile urefâ-yı sûfiyyeden Sehl b. Abdî'llâh Tüsterî rahimehu 'lâhu teâlâ ve diğer muhakkin-i kirâm bu hebâ'dan bahsetmişlerdir. Felâsîfenin heyûlâ-yı küldedikleri hebâ'nın aynıdır; bütün âlem bilkuvve bu hebâ'nın içindedir. Bir odanın her tarafı elektrik ampulünün ziyâsına mazhar olduğu gibi mümkünâtın herbir şey kendi isti'dadına ve o tecellînin nûruna kurbîyyetine göre parlamıştır. Kur'ân-ı Kerim'de مثل نوره «

«كمشكاة فيها مصباح» buyruluyor. Nûr-ı tecellîsini mısâba teşbîh ediyor. Hebâ âlemi tecelliyâtında teâlâ ve takaddes Hazretlerine en yakın olan hakikat, hakikat-ı Muhammediyye'dir. Âlemin zuhûru hakkındaki şu beyânât, Şeyh-i Ekber Hazretlerinin ilkin başladığı suâllerin cevâplarını izâh etmiş oluyor, yani âlem «الله نور السموات والأرض» âyet-i kerimesiyle tecellî-i ilâhînin nûriyle münevver ve hakikat-i külliyyeden müncelî hebâ içinde hakikat-ı Muhammediyye ile belirmeğe başlamıştır. Varlık belirişlerinde hakikat-ı Muhammediyyeye en yakın olan Âlî b. Ebû-Tâlib bütün enbiyâ-yı kirâmın vâkıf-ı esrândır. Şu hâlde ilk yaratılan ve ta'bîr-i diğerle «اول ما خلق الله نوري» hadîs-i şerifi muktezâsıyla ahadiyyet mertebesinden vâhidiyyet mertebesine ilk önce tenezzül eden hakikat-ı Muhammediyyedir ve hakikat-ı Muhammediyye hebâ içinde yaratılmış, belirmiştir; yani: kendine yarıyacak vaziyeti almağa başlamıştır. Âlemin hangi nümûneye göre varlık örtüsüne büründüğüne gelince Hak teâlânın zâtıyla kaim ilm-i ezelişidir. İlm-i ezelişinde zât-ı akdesini bildiği bilîşle bizi bilmiş ve bizi bildiği nümûneye göre yaratmıştır. Biz ilm-i ilâhîde muayyen olan şekl üzereyiz; yoksa Hak teâlânın, hâşâ, bilmediği için bir irâde ve kasd olmaksızın kendi kendimize ittifâk ve tesâdüfle bu şekli almış olacaktır. Varlık âleminde ise ittifâk ve tesâdüfle hiçbir şekil ve sûretin bulunması mümkün değildir. İlm-i ezelişde bu muayyen şekil murâd-ı ilâhî olmasaydı o misâl ve nümûne üzerine bizi yaratmaz idi. Şu misâl ve münimeyi de başkasından almanmıştır. Çünkü, zât-ı akdes-i ülûhiyyeti varken «كان الله

«ولم يكن معه شيء» hadîs-i şerifiyle başka hiçbir şey var olmadığı sâbittir. Artık bizim zuhûrumuza zât-ı ülûhiyyetindeki suver-i ilmiyyeden başka bir nümûne kalmış olmuyor. Bizim nümûne ve misâllerimizin ma'lûmiyyetleri ilm-i ilâhînin aynı olduğundan Hak teâlânın kîdem ve ezeliyyetiyle biz de kadîm ve ezeliyiz. O ma'lûmiyyetlerin adem ile mesbûk hâdis olmaları zât-ı ülûhiyyetin hâşâ mahall-i havâdis olmasını icâb eder. Onun için Şeyh-i Ekber Hazretleri insân için Fusûs'unda «حادث ازلى» tâ'bîrini kullanmıştır. Yaratılış hakkında son suâlin cevâbı ve ne için yaratıldığımızın esbâbı Kur'ân-ı Kerim'de «وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون» âyet-i kerimesinde tasrîh edilmiştir. Hakiki ibâdet ma'rifetullâh'ın vesilesi olduğu için ibâdet, ma'rifetle müfesserdir. Bizim yaratılışımızın gayesi bu âyet-i kerimeden anlaşılacaktır. Bu husûsta bütün âlem bizimle berâberdir. Mevâlid-i selâse denilen ve hayvânât, nebâtât ve cemâdâtın ibâret olan kâinât hep bu gaye dâhilindedir. İns ve cinnin yaratılışlarındaki cibîliyyetleri ve mecbûl oldukları tabiâtları icâbiyle ubûdiyyet ve ibâdetde isyân ve

muhâlefetleri muhtemel olduğu için âyet-i kerîmede tahsîsen zikredilmişlerdir. İns ve cinnin gayri mahlûkat-ı ilâhiyyede mecbûl oldukları hulkatleri icâbiyele muhâlefet ihtimâli yoktur. Hak teâlâ yerlere ve göklere hitâben «أَتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا» hitâb-ı izzetiyle emredince «قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ» âyet-i kerîmesi mücebiyle tav'an imtisâl edivermişlerdir. Lâkin «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ» âyet-i kerîmesinde emânet göklere, yerlere, dağlara gösterilip bildirilince «فَابَيْنَ إِنْ يَحْمِلْنَهَا» haberi-i ilâhîsi ile emâneti taşıyabilmekten çekinmişlerdir. Çünkü «عرض» kelimesi emir değildir. Arz kelimesinin ma'nâsı kendilerini muhayyer bırakmıştır. Arz, bir şeyi göstermek, bildirmek ve muhayyer bırakmak ma'nâlarında müsta'meldir. Emr ise yapılması istenilen bir iştir. Eğer emânetin taşınması arz olmayıp da emr-i ilâhî icâbı olsaydı tav'an imtisâl ederler idi. Yaratılışları icâbı bunlarda emr-i ilâhiye muhâlefet tasavvur edilemez. Çünkü itâat, cibilliyetleri muktezâsıdır. İns ve cinnin yaratılışları ise böyle değildir. Ulemâ-yı zâhir ins ve cinnin gayri mahlûkatın ibadetle mükellef olmadıklarına zâhib olmuşlardır ve mükellefin mutlaka emr-i teklifi anlamak için akıl ve şuûr sâhibi olması lâzımgelir, demişlerdir. Bu söz doğrudur. Ulema-yı bâuna göre de böyledir. Çünkü bütün âlemin hayâtı, idrâk ve nutuk sâhibi olduğunu keşfen müşâhede eylemişlerdir. Ulema-yı zâhir şu taşır, cemâdâtandır; hayât ve şuûru yoktur, mükellef olamaz diye zâhiri görüşleri dâiresinde kalmışlardır. Mu'cizât-ı nebeviyyeden bir taşın tesbîh eylediğini, yahut bir hayvanın söyletiğini asâr-ı vârideye görünce Hak teâlâ onda hârika-yı âdet olarak taştâ ve hayvânda hayât ve nutku halkeylemiştir, derler. Ulemâ-yı bâun nazarında böyle değildir. Belki taşın ve hayvânın sözlerini işitenlerin işitmeleri bir hârikadır. Yoksa cemâd ve hayvân her ne varsa «وَأَنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يَسْمَعُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ» âyet-i kerîmesi mücebiyle dâimâ Cenâb-ı Hakk'ın zikr ve tesbihi ile meşguldurlar. Ahâdis-i sahîhada beyan buyurulduğu üzere müezzinin ezân sadâsını işiten taş, divar ağaç her şey kıyâmet gününde müezzinin lehine şahâdet edeceklerdir. Şahâdet etmek ise şahidin şuûr ve idrâk sâhibi olmasına tavakkuf eder. Âlemde her ne varsa esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyenin mezâhirleridir. Hayatın sırrı cümlesine sâfîdir.